

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi - 1»

M Ü H A Z İ R Ə

***MÖVZU № 2. « Hüquq nəzəriyyəsi elminin
metodologiyası»***

B A K I - 2015

MÖVZU № 2. « Hüquq nəzəriyyəsi elminin metodologiyası»

P L A N

GİRİŞ

1. Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyasının anlayışı və dövlət-hüquq idrakının prinsipləri.
2. Hüquq nəzəriyyəsinin metodlarının təsnifatı.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” - dərslik). Polis Akademiyası. BAKI-2007.
2. «Hüquq nəzəriyyəsi» sxemlər albomu. Polis Akademiyası. Bakı 2010.
3. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1979-cu il.
4. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1988-ci il.
5. **V.N.Xropanyuk** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1995-ci il.
6. **V.V.Lazarev**. “Ümumidövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı- Qanun-2007.
7. Hüquq ensklopediyası. A.İ. Quliyev. Bakı- Qanun-2007.
8. Hukuk başlangıcı. T.J.İ.B. EGM PAB. Aralık-2001.
9. **A.B. Venqerov**. «Teoriə qosudarstva i prava». Omeqa-L. M-2002.
10. **M.N. Marçenko**. «Teoriə qosudarstva i prava». M-2002.
11. **N.İ.Matuzov., A.V.Malğko**. «Teoriə qosudarstva i prava». Moskva-Öristğ-2001.
12. **O.G.Leyst. Suşnostğ prava. Moskva-Zerüalo-M 2002.**
13. **R.T.Muxaev** «Teoriə qosudarstva i prava». M-2002.
14. **M.M. İsrailov** «Məntiq kursu». Bakı-2001.

GİRİŞ

«Araşdırılan predmet haqqındakı biliklərə biz idrak prinsiplərinin, üsul və vasitələrinin məcmusunun köməyiylə yiyələnirik. Bu sistem metodologiya adlanır. Hər bir elmin metodologiyası özündə nəzəriyyə, qanun, kateqoriya, prinsip və metodları birləşdirən mürəkkəb hadisədir» -13, S.13).

Metodologiyaya dair müxtəlif təriflər və həmin təriflərin arxasında duran mövqelər arasında mübahisələrin olmasına baxmayaraq, mübahisə edilməyən belə bir məsələ də var ki, hər bir elm özünün xüsusi predmetinə malik olduğu üçün məhz onun spesifikliyini əks etdirən konkret tədqiqat metodlarını və deməli, özünün məxsusi metodologiyasını da hazırlayır. Xüsusi elmi metodologiya adlanan bu metodologiya bir sıra ümumi metodoloji problemləri konkret elmin predmetinin spesifikliyini nəzərə almaqla həll edir. Buna görə də xüsusi elmi metodologiya biliyin müstəqil sahəsi olmayıb yalnız baxılan elmin məzmununa daxil olur və burada özünəməxsus yer tutur.

Hüquq nəzəriyyəsinə aid dərsliklərdə və dərs vəsaitlərində Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyasının izahı verilərkən elmin metodologiyası məsələsi ilə əlaqədar mübahisələr bir o qədər də qabardılmır. Çünki dərslik və ya dərs vəsaiti səviyyəsində həmin məsələ ilə bağlı müxtəlif yanaşmaların geniş şəkildə açıqlanmasına ehtiyac yoxdur. Odur ki, Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyası əksər hallarda ya dövlət-hüquq hadisələrinin öyrənilməsində istifadə olunan metodların nəzəri əsaslandırılması, metod haqqında təlim və yaxud dövlət-hüquq hadisələrinin meydana gəlməsi və inkişafının öyrənilməsində istifadə olunan prinsiplər, üsul və qaydalar sistemi kimi şərh edilir.

«Beləliklə predmet əgər «nəyi öyrənin» sualına cavab verirsə, metod necə öyrənir sualın cavab verir. Metod araşdırmalarının təcrübəyə çevirilməsi nəzəriyyəsidir» -11, S.22).

Varlığın müəyyən tərəfinin, bu və ya digər ictimai hadisənin sistemli şəkildə öyrənilməsi elmi idrakın müvafiq metodlarına əsaslanır. Elmi idrak metodu idrakın yolunu nizama salır, predmetin düzgün istiqamətdə öyrənilməsinə səbəb olur. Buna görə də metod elmi yaradıcılığın aləti hesab edilir. Hər bir elm sahəsi varlığın müvafiq

hadisələrinin dərk edilməsi üçün müəyyən qaydalardan, üsul və vasitələrdən istifadə edir, əldə olunmuş biliklər isə yenidən müəyyən yoxlamalardan keçirilir. Elmin metodu onun təhqiqat fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Elmi idrakın metodunu adi idrak prosesində istifadə edilən metod və üsullarla eyniləşdirmək olmaz. Onlar elmi idrakın gedişində istifadə olunan metodlardan fərqli olaraq elmi təfəkkür qanunları ilə uyğunluğa gətirilmədikləri kimi nəzəri cəhətdən də təfsir oluna bilmirlər. Elmi metod elmi idrakın qanunları əsasında yaradılmaqla obyektiv gerçəkliyin həqiqi subyektiv inikasını doğurur. Metod yalnız hadisələrin obyektiv gedişatının, gerçəkliyin ardıcıl həqiqi və adekvat inikası olduğu halda elmi, yaradıcı inikasın səmərəli alətinə çevrilə bilər.

SUAL 1. Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyasının anlayışı və dövlət-hüquq idrakının prinsipləri

«Metod» yunan sözü olub etimoloji baxımdan yol, tədqiqat, şərh üsulu, subyektin fəaliyyət forması mənasına uyğun gəlir. Müasir fəlsəfi-elmi ədəbiyyatlarda metoda «üsul» anlayışı vasitəsilə tərif verilməsinə daha çox meyl göstərilir. Buna ixtiyari üsul yox, insanın məqsədyönlü idrakının və praktiki fəaliyyətinin üsulu aiddir. Metoda insan fəaliyyətini tənzim edən müəyyən qayda və prinsiplər kimi tərif verilmişdir.

Yeni biliklərin əldə edilməsi və inkişaf etdirilməsi, predmetə xas olan xüsusiyyətlər haqqında təsəvvürlərin dərinləşməsi, nəzəri biliklərin artırılması elmdə tədqiqat metodlarının inkişaf etdirilməsi deməkdir. O mənada ki, elmin özü inkişaf etdiyi kimi, onun metodları da inkişaf edir, elmdə metodoloji dəyişikliklər baş verir. Qeyd olunanlar ictimai gerçəkliklə bağlı olan və ictimai elmlərlə əlaqəli şəkildə inkişaf edən «Hüquq nəzəriyyəsinə» də aiddir. Belə ki, Hüquq nəzəriyyəsi digər ictimai və hüquqi elmlərlə əlaqədə yaranmış və inkişaf etmişdir. Onun metodoloji problemləri bu kontekstdə nəzərə alınmış, təhlil edilmiş və həmin elmin müstəqil metodları yaradılmış, dəyişikliklərə məruz qalmış və təkmilləşdirilmişdir. Digər hüquq elmlərində olduğu kimi Hüquq nəzəriyyəsi elmində də hər hansısa bir metod elmi məqsədəuyğunluq və səmərəlilik baxımından hazır qaydada əvvəldən müəyyənləşdirilmir. Metod öncə hipoteza kimi götürülür və nəticə baxımından onun əhəmiyyətliliyi, praktikliyi yoxlanılır. Odur ki, hətta həqiqi metod uzun sürən çəkişmələrdən, tədqiqatlardan və səhvlərin aşkarlanmasından sonra müəyyənləşə bilər.

Elmin tərkib hissəsi kimi çıxış edən metod müvafiq elm sahəsinin bu və ya digər dövrdə həll etməli olduğu məsələlərlə bağlı olur. İdrak metodunun seçilməsi mütləq olmayıb, əvvəla idrak obyektinin xassə və xüsusiyyətləri ilə, digər tərəfdən isə predmetin məzmunu ilə müəyyənləşir. Elmi idrakda tətbiq olunan metodun seçilməsi, həmçinin idrak obyektinin xarakteri və elmin predmeti ilə şərtlənir. Metod elmin predmetinin spesifikliyinə uyğun olaraq müəyyənləşir və ona uyğun olaraq da dəyişir. Metod maddi gerçəklikdən, praktikadan asılı olmadan, maddi gerçəkliyin inkişafının obyektiv qanunlarından kənar qaydada müəyyənləşən subyektiv üsulların, qaydaların,

proseduraların məcmusu deyil. O, təcrübədən asılı olmayaraq istənilən idrak və praktiki problemləri həll etməyə imkan verən fəaliyyət yollarını və formalarını müəyyənləşdirən üsul da deyil. Odur ki, metodun mənşəyini insanların beynində, şüurunda deyil, maddi gerçəklikdə axtarmaq lazımdır. Lakin maddi gerçəkliyin özündə nə qədər ciddi cəhdlə axtarış aparsaq da, heç bir metod tapmayacağıq, aşkarladığımız təbiətin və cəmiyyətin obyektiv qanunları olacaqdır. Beləliklə, metod yalnız obyektivlə subyektivin mürəkkəb dialektikasında, özü də obyektivliyin müəyyənləşdirici rolu hesabına mövcud olur və inkişaf edir. Bu mənada hər bir metod ilk növbədə obyektivdir, «faktikidir». Bununla bərabər, metod həm də subyektivdir, ancaq bu sırf özbaşınalıq, «hüduzsuz subyektivlik» deyil. Onu doğuran obyektivliyin davamı ilə tamamlanması kimi subyektivdir».

Metodun əsas funksiyası bu və ya digər obyektin dərk edilməsi və ona dəyişdirici təsir göstərilməsi prosesini elm daxilində təşkil etmək və tənzimləməkdən ibarətdir. Bu və ya digər formada özünü göstərən elmi idrakın və fəaliyyətin müəyyən qaydalarını, üsullarını və vasitələrini əks etdirir. O, müvafiq məqsədin, nəticələrin əldə olunmasına yönəlmiş elmi tədqiqatı nizamlayır və müəyyən istiqamətə salır. Hər bir metodun əsas təyinatı müvafiq prinsiplərdən çıxış etməklə müəyyən idrak problemlərini, təcrübə ilə bağlı olan problemləri həll etmək, elmi bilikləri artırmaqdan ibarətdir. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»nin inkarı inkar qanundan istifadə etməsini də misal göstərmək olar. Məlumdur ki, dialektika inkişafın metafizik konsepsiyasından fərqli olaraq, yeninin köhnəni inkar etməsindən çıxış edir.

Dialektika tələb edir ki, inkişaf biz pillələrin digər bir pillə ilə əvəz olunması kimi nəzərdən keçirilsin. Həmin pillələr öz aralarında elə əlaqələndirilməlidir ki, inkişafın hər bir sonrakı pilləsi əvvəlki pillənin inkarı olsun. Bu qanunun dövlət və hüququn öyrənilməsinə tətbiqi göstərir ki, ictimai inkişaf tarixi bir dövlət və hüquq tipinin digər dövlət və hüquq tipii ilə əvəz edilməsi ilə müşayiət olunur və sonra əvvəlkinin inkarıdır» -3, S.12).

Elmi idrakın metodlarının sistemi isə elmin metodologiyasını doğurur. Buna görə də metodologiya anlayışı ilə metod anlayışı arasında üzvi əlaqə var. Lakin nə fəlsəfi, nə də elmi ədəbiyyatda «metodologiya» anlayışı birmənalı şəkildə izah

edilmir. Bu anlayış əsasən aşağıdakı mənalarda işlədilir: 1) təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşma üsulu kimi; 2) məqsədə çatmaq, müəyyən məsələni həll etmək üçün istifadə olunan yol və üsullar haqqında təlim kimi, başqa sözlə, nəzəriyyə kimi; 3) tədqiqat üsulları haqqında təlim, başqa sözlə, metodika kimi; 4) elmin bu və ya başqa sahələrində tətbiq olunan tədqiqat üsullarının məcmusu, yəni metod kimi; 5) gerçəkliyin dərki və onun dəyişdirilməsi metodları haqqında təlim kimi; 7) idrakın prinsipləri və elmi tədqiqatın bu prinsipləri üzərində yüksələn qayda və üsulları haqqında təlim kimi; 8) metodları özünün tədqiqat predmetinə çevirən elm sahəsi kimi.

Tanınmış nəzəriyyəçi alim Jahangir Kərimov belə hesab edir ki, həmin anlayışlardan biri ilə məhdudlaşmaqla metodologiyaya tərif vermək olmaz. Belə ki, metodologiya inteqrasiyaedici, yəni bir sıra komponentləri: dünyagörüşünü və fundamental ümumnəzəri konsepsiyaları, ümumi fəlsəfi qanunları və kateqoriyaları, ümumi və xüsusi metodları özündə birləşdirən hadisədir. Metodologiya eyni zamanda həm metodlar sistemi, həm də onlar haqqında təlim, həm tədqiqatdakı müəyyən dünyagörüşünə əsaslanan mövqe, həm də ümumi nəzəri prinsiplər; idrakın həm ümumelmi, həm də xüsusi metodlarıdır. Odur ki, metodologiyayı həmin komponentlərdən biri kimi şərh etmək olmaz, çünki bu halda digər komponentlər kənarında qalır. Bütün bu komponentlərin hər biri üzvü şəkildə digərlərinə bağlı olur və onlar bir-birini zənginləşdirir. Bundan əlavə, metodologiyayı sadəcə olaraq nəzəri konsepsiyaların, prinsiplərin, metodların və ayrı-ayrı elm sahələri tərəfindən hazırlanan idrak vasitələrinin məcmusu kimi izah etmək də düz deyil. Səbəbi odur ki, metodologiya ayrıca bir sistem olduğundan onu təşkil edən komponentlərlə eyniləşmir. Onun özünün inkişafının inteqrativ qanunauyğunluqları var. Həmin qanunauyğunluqlar metodologiyanın komponentləri arasında elə əlaqələr yaradır ki, bunun nəticəsində onların ayrılıqda ifadə etdikləri xüsusiyyətlərdən fərqlənən yeni xüsusiyyətlər meydana gəlir. Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxır ki, metodologiya ilə metod arasındakı münasibətləri bütövlə hissə, sistemlə element, ümumi və xüsusi arasındakı dialektik münasibət kimi təsəvvür etmək olar. Hər bir metod bütöv, sistemli ümumelmi metodologiya daxilində yalnız müəyyən bir hissə elementidir.

Biz də burada həmin mübahisələrə qatılmadan Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyasını dövlət-hüquq gerçəkliyinin elmi idrakının üsul və vasitələrini, metodlarını, həmçinin onların nəzəri əsaslandırılmasını, yəni onlar haqqında olan təlimi özündə əks etdirən bir sistem kimi izah etməyə üstünlük veririk.

Hüquq nəzəriyyəsi də digər elm sahələri kimi öz predmetini öyrənərkən bir sıra metodlardan istifadə edir, həmçinin istifadə etdiyi metodlara müraciət olunmasının zəruriliyini əsaslandırılmalı olur. Beləliklə, Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyası həm dövlət-hüquq gerçəkliyinin elmi idrakını düzgün istiqamətə salan prinsiplərin, metodların cəmini, onlar arasındakı əlaqəliliyi, həm də ayrı-ayrı metodların qiymətləndirilməsini, onların Hüquq nəzəriyyəsi üçün yararlı olması ilə bağlı əsaslandırıcı fikirləri, nəzəri müddəaları əhatə edir. Ümumiyyətlə, elmin metodoloci sistemində fəlsəfi metod xüsusi rol oynayır. Bu, Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyasına da aiddir. Onun istifadə etdiyi fəlsəfi metod, yəni ümumi metod elmi idrakın, müvafiq nəzəri-elmi dünyagörüşünün əsaslarını müəyyənləşdirir, dövlət və hüquq gerçəkliyindən irəli gələn məsələlərin izahına, onların mahiyyətinin və ictimai inkişafda sosial rolunun açılmasına konseptual yanaşmanı təmin edir.

Marksizm-leninizm ideologiyasının hakim olduğu dövrdə Hüquq nəzəriyyəsinin metodları iki qismə: əsas və xüsusi metodlara bölünürdü. Fəlsəfi metod olan dialektik və tarixi materializm bu elmin metodoloci əsası hesab olunurdu. Marksist-leninçi Hüquq nəzəriyyəsində dialektik və tarixi materializm metodunun ehkəmləşdirilməsi və vulqarlaşdırılması dövlət və hüquq hadisələrinin adekvat dərk edilməsinə imkan vermirdi. Hüquq nəzəriyyəsində özünə yer alan belə bir ehkamçılıq onun marksizm-leninizm ideologiyasına xidmət etməsi ilə bağlı idi. Buna görə də həmin elm sahəsinin əsas vəzifəsi necə olursa-olsun marksizm-leninizmin ehkəmlərinin həqiqi olduğunu isbat etməkdən ibarət olmuşdur. Marksist-leninçi Hüquq nəzəriyyəsində dialektik və tarixi materializm yeganə düzgün metod elan edilmişdir.

Dialektik materializm metodu müasir Hüquq nəzəriyyəsində ehkəmləşdirilməyə da, nəzəriyyəçilərin bir çoxu onu yenə də ümumi, universal metod kimi qəbul edir. Lakin dialektik materializmin Hüquq nəzəriyyəsinin ümumi metodu kimi qəbul edilməsi ilə razı olmayanlar da var. Bəzi nəzəriyyəçilər isə hesab edirlər ki, Hüquq

nəzəriyyəsinin ümumi metodologiyası məsələsində birtərəfli yanaşma olmamalı, «metodoloji plüralizm» mövqeyindən çıxış edilməlidir. Həmin yanaşmaya görə, hər bir əsaslı fəlsəfi konsepsiya metodoloji funksiyarı həyata keçirə bilər. Ona görə də dialektik materializm yeganə fəlsəfi metod kimi qəbul edilməməli və buna zərurət yarandıqda digər fəlsəfi sistemlərə əsaslanan metodlar da nəzərə alınmalıdır.

Bəzi nəzəriyyəçilər belə hesab edirlər ki, dialektikadan əlavə digər fəlsəfi cərəyanların-neohegelçiliyin, neokantçılığın, ekzistensializmin və s. də dövlət və hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində aparılan elmi tədqiqatların metodoloji əsası kimi qəbul edilməsi mümkündür. Digər elm sahələri tərəfindən yaradılmış biliklərin və metodların əks olunması da Hüquq nəzəriyyəsinin inkişafının vacib əsaslarından biri hesab olunur.

Ümumi metod məsələsi ilə əlaqədar müasir Hüquq nəzəriyyəsində fikir müxtəlifliyinin yaranmasına baxmayaraq, materialist dialektikanın əsasında duran prinsiplərin, kateqoriyaların və qanunların, dialektik materializmin mühüm müddəalarının Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildiyini inkar etmək olmaz. Hal-hazırda da dövlət və hüquq hadisələrinin yaranması və inkişafı, dövlətin və hüququn sosial təyinatı, mahiyyəti, formaları öyrənilərkən dialektik materializmin, dialektikanın kateqoriyaları, qanunları əsas götürülür. Dialektik materializmin dialektikanın forma və məzmun, səbəb və əlaqə, sruktur və element, mücərrəddən konkretə keçid, bazis və üstqurum münasibətləri, ictimai-iqtisadi formasiya, siniflər və s. kateqoriyalarından geniş istifadə olunur. Dialektik materializmə görə, varlıq öz maddi təzahürləri ilə tamlıqda obyektiv olaraq, bizim şüurumuzdan asılı olmadan mövcuddur. Müasir nəzəriyyəçilər dövlət-hüquq gerçəkliyini öyrənərkən bunu qəbul etməli olurlar.

Materialist nəzəriyyəyə görə:

- idrakın obyektini kimi çıxış edən şeylər, varlığın ayrı-ayrı hissələri idrakın subyektindən asılı olmadan, maddi dünyada obyektiv olaraq mövcuddur;
- biliklərin məzmununu obyektiv olaraq mövcud olanla, varlığın reallığı ilə müəyyənləşir;
- biliklərin yeganə mənbəyi duyğulardır;

- təfəkkür obyektivdir, çünki o dialektikdir, məntiqin qanunlarına uyğun gəlir;
- idrak prosesində «dünyanın ikiləşməsi» baş verir, yəni bir tərəfdən dünya real gerçəkliyin, digər tərəfdən isə ideal qanunları və qanunauyğunluqları əks etdirən nəzəriyyələr, anlayışlar dünyası kimi qəbul edilir və s.

Dialektik materializmin elə müddəaları var ki, müasir dövrdə onlar ciddi tənqid olunur. Ən çox tənqid olunanlardan biri «ictimai varlıq ictimai şüuru şərtləndirir» müddəasıdır. Nəzəriyyəçilərin bir çoxu belə hesab edir ki, insan şüurunun, dünyagörüşünün - stereotiplərin, təsəvvürlərinin, ehkamlarının, dəyərlərinin və s.) yalnız yaşadığı mühit tərəfindən müəyyənlişməsi, şərtlənməsi fikri yanlış nəticələr doğurur. Onların fikrincə, fərdin ruhi-mənəvi aləminin istisnasız olaraq onun məişət, ailə və sosial mühiti ilə müəyyənlişməsini iddia etmək protanasiyadan başqa bir şey deyil.

Fəlsəfi metodlarla bərabər tədqiqat prinsipləri də Hüquq nəzəriyyəsinin metodoloji sisteminin mühüm komponenti hesab olunur. Prof. M.N.Marçenkonun yazdığı kimi, «dövlət və hüquq bütün dünyada müxtəlif yanaşmalardan çıxış edərək öyrənilmiş və hal-hazırda da həmin müxtəliflik qalmaqdadır» -10, S.7). Lakin siyasi və ideoloji müxtəliflik, fərqli fəlsəfi yanaşmalar və dünyagörüşü münasibətləri dövlət-hüquq hadisələri obyektiv biliklərin əldə olunmasında müxtəlif elmlərə və tədris fənlərinə aid ümumi prinsiplərin istifadəsini istisna etmir, əksinə onları ehtiva edir.

Dövlət və hüquq hadisələrinin ümümnəzəri baxımdan tədqiq edilməsinin prinsiplərini aşağıdakı kimi açıqlamaq olar:

1. Komplekslilik prinsipi. Dövlət və hüququn öyrənilməsində rəhbər tutulan komplekslilik prinsipi nəzəri-hüquqi tədqiqatların aparılması zamanı politoloji, fəlsəfi, sosioloji, kulturoloji və s. elmlərə aid biliklərdən istifadə olunmasını və predmetin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsini ehtiva edir. Dövlət və hüquq hadisələrinin

kompleks öyrənilməsi ictimai həyatın dövlət və hüquqla yaxından əlaqəsi olan bir çox xüsusi sahələrinə aid hadisələrin də nəzərə alınmasına, dövlət-hüquq mexanizminin ən ümumi məsələlərinin xüsusi problemləri ilə əlaqədə öyrənilməsinə və problemlərin optimal həlli yolunu müəyyənlişdirməyə imkan verir. Komplekslilik prinsipinin tətbiq

edilməsi elmi materiallardan geniş həcmdə istifadə etməklə dövlət və hüququn genezisinin bütövlükdə tədqiq edilməsinə, dövlət və hüquq tiplərini bir-birindən fərqləndirən bütün əsas cəhətlərin nəzərə alınmasına imkan yaradır.

2. **Tarixilik prinsipi.** Bu prinsip, dövlət və hüquq hadisələrinin tarixi inkişafda öyrənilməsi, həmin hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasını tələb edir. Beləliklə, dövlət və hüququn yaranmasının və mövcudluğunun əsas səbəbləri, əsasları, onların tarixi inkişafının mühüm faktorları, gələcək inkişafın əsas tendensiyaları və perspektivləri kimi məsələlər vacib elmi problemlər kimi tədqiq olunur.

3. **Elmi obyektivlik prinsipi.** Dövlət və hüquq hadisələrinin obyektiv gerçəkliyə uyğun öyrənilməsi, onların barəsində obyektiv biliklərin və adekvat anlayışların, gerçəkliyi əks etdirən nəzəri biliklər sisteminin yaradılması Hüquq nəzəriyyəsinin mühüm vəzifələrindən biridir. Həmin hadisələrə aid biliklər obyektiv elmi yanaşmanın nəticəsi olduğu təqdirdə dövlət və hüququn inkişaf qanunauyğunluqları, ictimai həyatda, o cümlədən, fərdlərin həyatında onların yeri və rolu düzgün müəyyənləşdirilmiş olur, həmçinin də dövlətdən və hüquqdan insanların azadlığı, rifahı, cəmiyyətin inkişafı üçün səmərəli şəkildə istifadə edilməsi imkanı yaradır.

4. **Plüralizm prinsipi.** Dövlət və hüquq hadisələrinin obyektiv elmi idrakını reallaşdırmaq üçün həmin hadisələrin öyrənilməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif təlimləri, fəlsəfi yanaşmaları nəzərə almaq və yalnız bu yanaşmanın, ideologiyanın, təlimin elmi cəhətdən düzgün olmasını iddia etməklə digərlərini qəti olaraq inkar edən ehkamçılıq mövqeyindən uzaq olmaq çox vacibdir. Plüralizm prinsipi dövlət və hüququn yaranması, inkişafı, onların inkişaf qanunauyğunluqları, tarixi tipləri və formaları, mahiyyəti ilə bağlı fərqli nəzəriyyələri, təlimləri nəzərə alaraq müqayisələr aparmağa, elmin öz daxilində müxtəlif baxışların, yanaşmaların dialoqunu aparmağa və nəticədə də birtərəflilikdən uzaqlaşmağa imkan yaradır, müxtəlif fikirlərin, görüşlərin, konsepsiyaların nəzərə alınması yanlışlıqların aşkar olunmasına kömək edir. Bunun nəticəsində həqiqi biliklər əldə olunur və elmin özü yaradıcı yöndən inkişaf edir.

Qeyd olunanlardan belə başa düşmək olar ki, Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyası kənardan alınan və ya təsadüfi olaraq seçilmiş üsul və vasitələrin pərakəndə yığılı deyil. Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyası onun bir elm sahəsi kimi inkişaf qanunauyğunluqlarından irəli gələn, predmeti ilə bağlı konseptual yanaşmadan çıxış etməklə müəyyənləşən elmi tədqiqatın üsul və vasitələrinin sistemidir. O, elmi axtarışların istiqamətini müəyyənləşdirir, həmçinin də həqiqətin açılmasına və əsaslandırılmasına yönəldilmiş elmi yaradıcılığın təşkilini təmin edir.

SUAL 2. Hüquq nəzəriyyəsinin metodlarının təsnifatı

Elmi ədəbiyyatda metodların müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Məsələn, elmi idrak prosesində yeri və roluna görə empirik və nəzəri, fundamental və tətbiqi və s. metodlar, elmin öyrəndiyi obyektlərin məzmununa görə təbiət elmləri və sosial-humanitar elmlərin metodları fərqləndirilir. Təbiət elmlərinin metodlarının özü isə cansız və canlı təbiətin öyrənilməsi metodlarına bölünür. Bunlarla bərabər, bir sıra başqa təsnifatlar da var, lakin metodların ümumilik dərəcəsinə və tətbiq olunma sahəsinin genişliyinə görə aparılan təsnifata daha çox müraciət olunur.

Metodların ümumilik dərəcəsinə və tətbiq olunma sahəsinin genişliyinə görə təsnifatın özünün də bir neçə variantı mövcuddur.

Məsələn: **I variant:**

- 1) konkret elmi və ya xüsusi metodlar;
- 2) ümumi elmi metodlar.

II variant:

- 1) ümumi fəlsəfi metod;
- 2) ümumelmi metodlar;
- 3) xüsusi metodlar.

III variant:

- 1) ümumi fəlsəfi metod;
- 2) ümumi metodlar;
- 3) xüsusi metodlar;
- 4) konkret elmi metodlar.

Nəzəriyyəçilərin bir çoxu həmin təsnifatın dördpilləli variantına üstünlük verirlər. Ümumilik dərəcəsinə və tətbiq olunma sahəsinin genişliyinə görə Hüquq nəzəriyyəsinin metodlarının dördpilləli variantında təsnifatı belədir:

- 1) ümumi və ya ümumi fəlsəfi metod;
- 2) ümumi elmi metodlar;
- 3) xüsusi və ya sahəvi elmi metodlar;
- 4) hüquq elmlərinin konkret və ya xüsusi metodları.

Ümumi və ya ümumi fəlsəfi metod Hüquq nəzəriyyəsinin metodoloji əsası kimi çıxış edir. Elmi təfəkkürün ümumi prinsipləri bu metodun məzmununu təşkil edir. Həmin prinsiplərin xarakteri isə tədqiqatçının rəhbər tutduğu fəlsəfi yanaşmadan, təlimdən asılı olur. Fəlsəfi metodun ümumiliyi onun bütün elmlər tərəfindən, özü də elmi idrakın demək olar ki, bütün mərhələlərində istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Ümumi elmi metodlar bir çox hallarda bütün elmlər tərəfindən tətbiq olunan ümumi metodlardır. Onlar digər elm sahələri kimi Hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən də istifadə olunur. Belə metodlar konkret idrak prosesinin bütün mərhələlərində deyil, idrak obyektinin ancaq müəyyən tərəflərini, xassələrini, xüsusiyyətlərini açmaq məqsədi daşıyan müəyyən mərhələlərdə tətbiq olunur. Onların tətbiq olunması elmi təfəkkür məsələləri ilə məhdudlaşır və tədqiqatı bütünlüklə əhatə etmir. Ümumi elmi metodlara analiz və sintez, induksiya və deduksiya, eksperiment və müqayisə, analogiya və modelləşdirmə və s. aiddir.

Xüsusi və ya sahəvi elmi metodlar ayrı-ayrı elm daxilində işlənib hazırlanır və əsasən də həmin konkret elmlər çərçivəsində istifadə olunur. Lakin buna zərurət yarandıqda onlardan dövlətin və hüququn öyrənilməsində də istifadə edilir. Konkret-sosioloji, riyazi, statistik, psixoloji, kibernetik və s. metodlar sahəvi metodlardır. Hüquq nəzəriyyəsinin metodoloji sistemində həmin metodlar ikinci dərəcəli rol oynayır. «Ümumiyyətlə dövlət və hüquq nəzəriyyəsi üçün hər hansı ayrılıqda götürülmüş üsul və prinsiplər deyil, onların məcmuəsi xarakterikdir» (10, S.7)

Hüquq elmlərinin konkret və ya xüsusi metodlarının fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar hüquq elmləri tərəfindən yaradılan metodlar olmaqla yalnız

bu elmlər daxilində tətbiq edilir. Xüsusi metodlar qrupuna hüququn təfsiri metodu, müqayisəli-hüquq metodu və s. daxildir.

Hüquq nəzəriyyəsinin ümumi-fəlsəfi, ümumi elmi, sahəvi elmi və xüsusi metodları bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla və bir-birini tamamlamaqla onun metodoloji sistemini təşkil edən ən mühüm komponent rolunu oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Hüquq nəzəriyyəsinin metodları ilə əlaqədar aparılan təsnifləşdirmələrin heç biri mütləq xarakter daşımır. Birincisi ona görə ki, müasir şəraitdə müxtəlif elmlər arasında integrasiya prosesi gedir və «metodlar mübadiləsi» özü də bu prosesə ciddi şəkildə təsir göstərir. Məsələn, hüquqşünaslıqda sosiologiyanın, psixologiyanın, məntiqin, kibernetikanın, informatikanın metodları getdikcə daha geniş istifadə olunur. İkincisi isə ona görə ki, elmi tədqiqatın metodoloji əsası öyrənilən obyektin maksimal dərəcədə hərtərəfli və dolğun şəkildə nəzərə alınmasına istiqamətlənmiş müxtəlif metodların və üsulların çox mürəkkəb bir «düynünü» əks etdirir. Bu səbəbdən də metodların ümumelmi, sahəvi-elmi və ya xüsusi metodlara aid edilməsi də şərti və nisbi xarakter daşıyır.

Yuxarıda verilən təsnifata uyğun olaraq, Hüquq nəzəriyyəsinin metodlarından ibarət qrupların dördü barəsində də daha geniş açıqlama verək:

1. Ümumiyyətlə, hər bir fəlsəfi konsepsiya müəyyən metodoloji funksiyaya malikdir. Oudur ki, fəlsəfi metodlardan ən qədimi və daha çox diqqət mərkəzində olanları metafizik və dialektik metodlar olsa da, fəlsəfi metodlar yalnız onların ikisi ilə məhdudlaşmır. Dialektik və metafizik metodlarla yanaşı fəlsəfi metodlara intuitiv, analitik, fenomenoloji, hermenevtik və s. metodlar da aiddir. Bundan əlavə, fəlsəfi sistemlərdən bəziləri bir-birinə çox yaxınlaşdığından və onların arasında çarpazlaşma yarandığından buna müvafiq fəlsəfi metodlar da meydana gəlmişdir. Məsələn, Hegel idealizmlə dialektikanı birləşdirərək idealist dialektik metodu əldə etmişdir. Marks və Engels isə dialektika ilə materializmi bir-birinə yaxınlaşdıraraq materialist dialektik metodu inkişaf etdirmişlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Hüquq nəzəriyyəsində fəlsəfi metod kimi əsasən materialist dialektika -bu metodun əsasında duran fəlsəfi sistemə dialektik və tarixi materializm deyilir) tətbiq olunur. Belə hesab edilir ki, materialist dialektika maddi

gerçəkliyin adekvat inikası olmaqla gerçəkliyin konkret sahəsinin qanunlarına deyil, təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün bütün sahələrinin inkişafını əks etdirən ən ümumi qanunlara əsaslanır. Bu metod tələb edir ki, bütün ictimai hadisələr ümumi əlaqədə və qarşılıqlı şərtlənmə şəraitində nəzərdən keçirilsin. Materialist dialektika metodunun tətbiq edilməsi nəticəsində dövlət və hüquq tədqiq edilərkən onların bütün cəhətləri, bütün əlaqələri öyrənilir və bu əlaqələr sistemində aparıcı cəhəti ayırd etmək zərurəti yaranır.

Müasir tədqiqatçıların bir çoxu belə hesab edir ki, marksist-leninçi «Hüquq nəzəriyyəsi»ndə qəbul olunduğu kimi, materialist dialektikanı yeganə düzgün metod hesab etmək olmaz. Onunla bərabər digər fəlsəfi sistemlər, konsepsiyalar da dövlət-hüquq hadisələrinin tədqiqinin metodoloji əsası kimi qəbul olan bilər. Lakin belə bir fikrin yaranmasına baxmayaraq, Hüquq nəzəriyyəsinin metodoloji əsası kimi daha çox materialist dialektikanın çıxış etdiyini müşahidə edirik. Bununla yanaşı, müsbət bir haldır ki, artıq materialist dialektikaya ehkamçı münasibət keçmişdə qalıb və belə bir münasibətin özü tənqidlə qarşılır. Artıq dialektik və tarixi materializmin bütün suallara düzgün cavab verən yeganə fəlsəfi sistem kimi qəbul edilməsi gülünc və fəlsəfənin özünə zidd hesab edilir. Dialektik metodun hər şeyi izah etmək, bütün suallara yeganə doğru cavab vermək iddiası yoxdur. Lakin özünün səlahiyyəti çərçivəsində, xüsusən inkişaf edən bütöv sistemlərin təhlilində dialektik metod səmərəli işləyə bilər.

Ümumiyyətlə, fəlsəfi metod tədqiqatın ən ümumi xəttini, strategiyasını müəyyənləşdirir və buna görə də ümumi elmi və xüsusi metodları əvəz etmir. O, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə, öyrənilən materialın spesifikasiyasına uyğun olaraq ayrı-ayrı metodların istifadəsinə geniş azadlıq verir. Fəlsəfi metod digər metodlarla kompleks formada tətbiq olunmaqla mürəkkəb, nəzəri-fundamental problemlərin həllində yaradıcı rol oynayır. Hər bir elm sahəsi daxilində konkret elmi vəzifələr ümumi elmi və xüsusi, konkret metodlar və yaxud həmin metodlar kompleksi sayəsində həll olunur.

2. Elmi idrakın ümumi metodları və ya ümumi elmi metodlar bir sıra cəhətlərinə görə ən ümumi və ya fəlsəfi metoda bənzəyir. Məsələn, ümumi elmi metodların bir

çoxu ən ümumi metod kimi bütün elmlərdə tətbiq olunur. Lakin ümumi və ya fəlsəfi metoddan fərqli olaraq onlar ayrı-ayrılıqda elmin metodoloji əsasını təşkil etmir. Onlar həm bir-birilə, həm də fəlsəfi metodla üzvi əlaqədə elmi tədqiqata təsir göstərir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar təsdiqləyir ki, induksiya və deduksiya metodları analiz və sintez, məntiqi və tarixi metodlarla əlaqə və qarşılıqlı təsir xaricində dərin və müvəffəqiyyətli idrakı təmin edə bilmir. Elmi tədqiqatın müxtəlif sahələrində və ya elmi idrakın müxtəlif səviyyələrində bir şəraitdə bir üsul - məsələn, analiz), digər şəraitdə isə başqa üsul - məsələn, sintez) üstünlük təşkil edə bilər. Lakin bu halda belə hadisəni, tədqiqat obyektini o zaman dərk etmək mümkündür ki, tədqiqat prosesində bütün bu metodlar vəhdətdə tətbiq edilmiş olsun.

Elmi tədqiqatın bir-birilə dialektik vəhdətdə olan iki səviyyəsinə-empirik və nəzəri səviyyələrində uyğun olaraq elmi idrakın ümumi metodları üç böyük qrupa ayrılır:

1) elmi idrakın yalnız empirik tədqiqat metodları: müşahidə, analogiya, ölçmə, eksperiment;

2) elmi idrakın yalnız nəzəri tədqiqat metodları: ideallaşdırma, formalaşdırma, aksiomatik metod, abstraktdan konkretə yüksəlmə metodu;

3) elmi idrakın həm empirik, həm də nəzəri səviyyəsində tətbiq edilən empirik-nəzəri tədqiqat metodları: abstraktlaşdırma, analiz və sintez, induksiya və deduksiya, sistemli-struktur yanaşma, tarixi və məntiqi metodlar, modelləşdirmə.

Məlum olduğu kimi, elmi biliklər iki səviyyədə-empirik və nəzəri biliklər səviyyəsində özünü göstərir. Empirik səviyyədə olan biliklərə elmi faktlar-hadisə və predmetlərin, şeylərin empirik olaraq müşahidə olunan xassələri, empirik qanunlar-hadisə və şeylərin inkişaf tendensiyaları haqqında biliklər və s. aiddir. Müşahidə, eksperiment, ölçmə və bir sıra başqa metodlar empirik səviyyədə olan biliklərin əldə olunmasında tətbiq olunur. Ancaq elmi idrakın empirik səviyyəsində faktların elmi kateqoriyalar və anlayışlarda qeydə alınması ilə yanaşı onların ümumiləşdirilməsi, müqayisəli təhlili, təsnifləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, analiz və sintezi də həyata keçirilir.

Nəzəri səviyyədə önsə elmi hipotezalar irəli sürülür, elmi qanunlar aşkarlanır, idrak obyektinin mahiyyətini, onun daxili, zəruri əlaqələrini, inkişaf qanunlarını əks etdirən ideal obrazlar yaradılır. Buna görə də, elmi idrakın nəzəri səviyyəsində yaradılan nəzəri biliklər obyektini izah edib onun mühüm əlamətlərini, strukturunu, funksiyalaşma qanunlarını, inkişaf meyillərini açıb göstərir. Nəzəriyyənin qərarlaşması və inkişafı isə müvafiq idrak metodlarının tətbiqi ilə bağlıdır. Nəzəri biliklərin əldə olunması üçün abstraktlaşdırma - mücərrədləşdirmə), ideallaşdırma, abstraktdan konkretə yüksəlmə, modelləşdirmə, analiz və sintez, induksiya və deduksiya, sistemli-struktur yanaşma və s. metodlar tətbiq olunur.

Hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən elmi idrakın həm empirik səviyyəsinə, həm də nəzəri səviyyəsinə uyğun olan ümumi metodlar tətbiq olunsada, bu sahəyə aid tədqiqatlarda nəzəri və empirik-nəzəri metodlar əsas rol oynayır.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi ictimai və nəzəri elm olduğundan dövlət və hüquq hadisələrinin öyrənilməsi üçün tez-tez konkretdən mücərrəddə və mücərrəddən konkretə keçmək zərurəti yaranır. Odur ki, abstrakt-elmi - məntiqi) metod Hüquq nəzəriyyəsinin vacib ümumi metodlarındanıdır. Məntiq elminin özü «müjərrəd təfəkkür mərhələsində nəzəri idrakın formaları, üsulları, metodları və bu metodların əsasını təşkil edən qanunlar haqqında, həmçinin idrak vasitəsi kimi dil haqqında ümumelmi xarakter daşıyan elmdir». Dövlət-hüquq gerçəkliyinin dərk edilməsində müxtəlif məntiqi əməliyyatlardan - analiz, sintez, induksiya, deduksiya, analogiya, modelləşdirmə, müjərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə və s.) və məntiqin qanunlarından geniş istifadə olunur.

Analiz - tamın tərkib hissələrə, elementlərə bölünməsi və onların ayrılıqda öyrənilməsidir. Başqa sözlə desək, cismin, hadisənin onun öz əlamətlərinə, tərkib hissələrinə görə fikrən ayrılmasıdır. Bu zaman şərti olaraq bir-birindən ayrılan hissələr ayrılıqda tədqiq edilir. «Dövlət və hüquq hadisələrinin dərk edilməsi onların hərtərəfli analizini ehtiva edir. Tamın tərkib hissələrinə bölünməsi araşdırılan obyektiv quruluşunu müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, dövlət mexanizmi, hüququn sistemi və s. analiz formalarından bir isə predmet və hadisələrin təsnifatıdır (dövlət

orqanlarının təsnifatı, dövlətin funksiyaları və s. hüquq normalarının növləri» (11, S.24).

Sintez isə ayrı-ayrı elementlərin öyrənilməsi nəticəsində əldə olunmuş biliklərin tam daxilində ümumiləşdirilməsidir. Məntiq elmində deyildiyi kimi, sintez-predmetin əlamətlərinin bir bütövdə fikrən birləşdirilməsi və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməkdir. Sintez nəticəsində öyrənilən predmetin, hadisənin oxşar əlamətləri ümumiləşdirilir, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələr öyrənilir və bunun nəticəsində mücərrədləşmə səviyyəsində müəyyən elmi konstruksiyalar işlənilib hazırlanır, müəyyən biliklər əldə olunur. Təbii ki, sintez pərakəndə, eklektik - ziddiyyətlər ifadə edən) ümumiləşdirmə deyil. O özündə dialektik tamlıq ifadə edir. Misal olaraq qeyd edə bilərik ki, hüququn ayrı-ayrı sahələri haqqında biliklər sintez edilməklə bütövlükdə hüquq haqqında müvafiq ümumi-nəzəri bilik yaradılır.

İnduksiya ümumini tərk etməyin vasitələrindən biri olmaqla ayrı-ayrı faktlardan, hadisələrdən ümumiyyə məntiqi keçid əməliyyatını ifadə edir. İnduksiyanın ən yüksək növlərindən biri elmi induksiyaadır. «Elmi induksiya elə əqli nəticədir ki, məntiqi sinfə aid olan predmetlərin hissələrinin zəruri əlaqələrinin, yaxud zəruri əlamətlərinin əsasında bu sinfin bütün predmetləri haqqında ümumi nəticə çıxarılır».

Elmi induksiya zəruri, qanunauyğun və səbəbli əlaqələrə diqqət verdiyindən o, həqiqi biliklərin alınmasına yönəlmiş əqli nəticə kimi özünü göstərir. Ayrı-ayrı predmet və hadisələrin müqayisə edilməsi və tutuşdurulması onlarda ümumi əlaqə və münasibətləri aşkara çıxarmağa imkan verir. Bunlardan birinin səbəb, digərinin nəticə kimi meydana gəlməsini müəyyən etmək üçün ayrı-ayrı faktlardan, hadisələrdən ümumiyyə məntiqi keçid əməliyyatından istifadə edilir. Xüsusidən ümumiyyə həmin keçid əməliyyatı induksiya vasitəsilə həyata keçirilir. Burada idrak prosesi məlum faktların tədqiqindən naməlumə doğru gedir. İnduktiv ümumiləşdirmə nəticəsində faktlardan, təcrübədən empirik qanunlar alınır. Dövlət və hüquq hadisələri tədqiq edilərkən induksiyanın tətbiq olunması nəticəsində həmin hadisələr müqayisə edilir və tutuşdurulur, xüsusi biliklər əsasında ümumi bilik əldə edilir, yəni ilkin olaraq dövlət və hüququn ayrı-ayrı tərəfləri, hadisələri dərk edilir və sonra da əldə olunan biliklər əsasında müxtəlif səviyyəli ümumiləşdirmələr aparılır.

Deduksiya məntiqi əməliyyatın bir növü olmaqla idrak prosesində ümumi biliklərdən xüsusi biliklərə, ümumidən təkcəyə, konkretə, xüsusiyyə gedişi ifadə edir. Buna görə də, deduksiya idrak prosesini induksiyanın əks istiqamətində aparır. Təfəkkür prosesi induksiyada təkcədən, xüsusidən ümumiyyə doğru getdiyi halda deduksiya əksinə, ümumidən az ümumiyyə, xüsusiyyə doğru gedir. Düzgün təfəkkürün ümumbəşəri formalarından biri kimi, deduksiya gerçəkliyin dərk olunmasında və hadisələr haqqında həqiqi biliklərin əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Deduksiya reallığı anlamağın səmərəli tədqiqat metodlarından biri hesab olunur. Deduksiyada ümumi biliklər əqli nəticənin çıxış hökmləri kimi götürülür və bir sıra məntiqi qaydalar tətbiq edilməklə onlardan zəruri nəticələr çıxarılır. Deduksiyadan istifadə etməklə dövlət və hüquq hadisələrini dərinədən dərk etməyə imkan yaranır.

Analogiya - hadisələrin bir qisim əlamətlərindəki oxşarlıqdan onların digər əlamətlərə görə də oxşarlığı haqqında nəticə çıxarılmasında ifadə olunan əqli nəticədir. Analogiyadan daha çox real münasibətlər əsasında həqiqi biliklər almaq mümkün olmayan hallarda istifadə edilir. Analogiyanı tətbiq etməklə məlum olanların əsasında məlum olmayanlar haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək olur. Mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin, dövlət-hüquq hadisələrinin təhlilində analogiyadan heç də az istifadə olunmur. Dövlət və hüququn keçmişə və gələcəyə aid olan hadisələrinin öyrənilməsində bu metodun tətbiq edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti var.

Analogiyanın bir neçə funksiyası var ki, onlardan biri də evristvik funksiyadır. Bu funksiya öz ifadəsini bilavasitə modelləşdirmə əməliyyatında tapır. **Modelləşdirmə metodu** obyektin modellərlə öyrənilməsi üsulu olmaqla tədqiq edilən obyektin müəyyən xassə və əlamətlərini yenidən canlandırır. Nəzəri sahədə modelləşdirmə metodu tətbiq edildiyi təqdirdə ideal modelləşdirmədən istifadə olunur. Bu baxımdan modelləşdirmə tədqiq olunan obyektlərin şüurda ideal inikasını ifadə edir. «Modelləşdirmə metodu dövlət və hüququn funksional fəaliyyətinin struktur mexanizmini tədqiq edir» (11, S.27).

Müərrədləşdirmə - (abstarklaşdırma) metodunun tətbiq olunması obyektiv idraka çatmaq üçün predmetin, hadisənin ümumi, zəruri, əhəmiyyətli cəhətlərinin digərlərindən ayrılması, təcrid olunması ilə müşayiət olunur. Öyrənilən hadisənin,

predmetin hansı cəhətlərinin mühüm, hansıların ikinci dərəcəli olmasını müəyyənləşdirmək mücərrədləşdirmənin vacib vəzifələrindəndir. Digər elm sahələrində olduğu kimi Hüquq nəzəriyyəsində də mücərrədləşdirmənin müxtəlif növlərindən istifadə olunur.

Mücərrəddən konkretə yüksəlmə metodu fikrin ayrı-ayrı abstraksiyalardan onların sintetik birliyinə doğru hərəkətində ifadə olunur. Konkretlik mücərrədləşdirmə prosesində seçilib ayrılan anlayışların nə isə bütöv, tam halında yenidən birləşdirilməsinin nəticəsi olmaqla ondan sonra gəlir. Konkret, mücərrədləşdirmə nəticəsində ayrılmış tərəflərin sintezi, müxtəlifliyin vəhdəti kimi sıxış edir. Obyektin ayrı-ayrı tərəflərini əks etdirən mücərrəd bilik konkretliyə doğru hərəkət etdikdə obyektin bütün tərəf və əlaqələrini əks etdirən tam biliyin alınmasına gətirib çıxarır. Həmin tam bilik isə konkretlikdə ifadə olunur. Odur ki, konkretlik çoxlu tərəflərin sintezi olub tam bilik verən mücərrəd sistem kimi xarakterizə edilir. Beləliklə, idrakda mücərrədliklə konkretlik bir-birini tamamlayır və qırılmaz şəkildə bir-birinə bağlı olur.

İdeallaşdırma metodu mücərrədləşdirmənin xüsusi bir növü hesab olunur. İdeallaşdırma deyərkən gerçəklikdə mövcud olmayan, lakin real həyatda örnəyi olan obyektlər haqqında anlayışlar qurmaq üsulu nəzərdə tutulur. Gerçəkliyin daha dəqiq dərk edilməsi məqsədi ilə real predmetlərin, hadisələrin və onlar arasındakı əlaqələrin, münasibətlərin xassələrindən fikrən ayrılmaq onlara gerçəklikdə olmayan xassələr verməklə «idealizə olunmuş obyekt» yaradır. Real obyektlərin nəzəri səviyyədə öyrənilməsi üçün həmin «idealizə olunmuş obyekt»dən istifadə edilir. İdeallaşdırma nəticəsində yaradılan nəzəri model öyrənilən obyektin faktiki materialından ayrılmaqla yanaşı anlayışlar qurmaq yolu ilə onun xassələrinin və tərəflərinin daha dolğun və tam təqdim olunmasına imkan verir.

İdeallaşdırma metodunun digər elm sahələrində olduğu kimi, Hüquq nəzəriyyəsi üçün də çox mühüm əhəmiyyəti var. Çünki dövlət və hüquq həyatının qanunlarını həmin hadisələrdən fikrən ayrılmaqla öyrənmək mümkündür. Bu isə ideallaşdırma metodunun tətbiq edilməsi zərurətini yaradır.

Müərrədlaşmə ilə yaxından əlaqəsi olan bir metod da ümumiləşdirmədir. **Ümumiləşdirmə metodu** bu və ya digər əlamətlər əsasında predmetlərin, hadisələrin, onların qruplarının fikrən birləşdirilməsi və ya onların ümumi xassələrinin, əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. «Tək» və «ümumi» kateqoriyaları ümumiləşdirmənin qneseoloci əsası kimi çıxış edir. Ümumiləşdirmə müərrəd-ümumi və konkret-ümuminin müəyyənləşməsi ilə müşayiət olunur.

Tarixi və məntiqi metodlar idrak prosesində tarixiliklə məntiqiliyin vəhdətdə götürülməsini ifadə edir. Metodoloci araşdırmalar göstərir ki, tarixi inkişafda olan sistemləri öyrənin elmlərin hamısı üçün tədqiqatın tarixi metodunun böyük əhəmiyyəti var. Bu elə metoddur ki, obyektin real tarixini onun konkret müxtəlifliyində əks etdirir, əhəmiyyətli tarixi faktları və onun inkişaf mərhələlərini üzə çıxarır, nəticədə öyrənilən obyektin nəzəriyyəsini yaratmağa təkan verir, onun inkişaf məntiqini və qanunauyğunluğunu aşkarlayır. Bu zaman tarixilik məntiqiliklə tamamlanaraq onda öz məntiqi yekununu tapmalıdır. Məntiqi metodun tətbiq olunması, tarixi prosesin müərrəd və ardıcıl nəzəri formada dərk olunmasına xidmət edir. Beləliklə, məntiqilik obyektiv aləmi insan şüurunda ideal obrazlar şəklində əks etdirən fikirlərin anlayışların, kateqoriyaların, mühakimələrin) bir-biri ilə müəyyən zəruri əlaqəsini yaradır.

Sistemli yanaşma və ya sistemli analiz metodu da elmi təfəkkürün bir istiqamətini ifadə edir, dövlət və hüququn struktur ünsürlərini, tərkib hissələrini və onların əlaqəliyini müəyyənləşdirmək yolu ilə bu strukturun vahid nəzəri mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Sistemli analiz aparılarkən öz strukturu daxilində obyektin bütövlüyünü şərtləndirən əsaslar, obyektin elementləri arasında olan əlaqələr öyrənilir və onların mahiyyəti, keyfiyyət xüsusiyyətləri aşkarlanır. Məsələn, dövlət mexanizmi və hüquqi sistem analiz olunarkən dövlət orqanları, hüquqi sistemin elementləri arasında iyerarxik xarakterli bağlılıqlar, müxtəlif növ funksional əlaqələr nəzərə alınaraq tədqiq edilir. Sistemli analiz metodu həmçinin struktur-funksional metodun da tətbiqini ehtiva edir və bu metodu özü ilə əhatələmiş olur. Lakin bu metod sistemli analiz metodundan fərqli olaraq daha çox bütöv bir sistem kimi götürülən obyektin kənar hadisələrlə əlaqəsinin tədqiqinə yönəlir.

3. Hüquq nəzəriyyəsinin predmetinin tədqiqi prosesində yeni tələblərin meydana çıxması, tədqiqatın genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi bu elmin də dəqiq elmlər tərəfindən tətbiq edilən **kibernetik, riyazi, riyazi-statistik** və s. metodlardan faydalanması zərurətini yaratmışdır. Hər bir sistemdə statistik qanunauyğunluqların, kəmiyyət göstəricilərinin öyrənilməsi ilə əlaqəli olan məntiqi-riyazi və statistik metodları elmi-texniki inqilabın nəticəsi hesab etmək olar. Bu cür sahəvi metodlar dövlət və hüquq hadisələrinin öyrənilməsi prosesində kəmiyyət göstəricilərinin müvafiq kontekstdə nəzərə alınması məqsədi ilə Hüquq nəzəriyyəsinin metodoloci sisteminə daxil edilmişdir. Həmin metodlardan dövlət və hüquq hadisələrinin konkret-empirik yöndən tədqiq edilməsi zamanı istifadə olunur.

Xüsusi və sahəvi elmi metod olan **konkret-sosioloci metodun** spesifikliyi isə ondan ibarətdir ki, onun tətbiq edilməsi nəticəsində dövlət və hüquq hadisələri digər ictimai hadisələrlə əlaqədə tədqiq edilir və aşkarlanan problemlərin həll edilməsi üçün variantlar hazırlanır, nəzəri təkliflər irəli sürülür. Bu metoddan istifadə edilməsi ictimai-praktiki tələbatların nəzərə alınmasına və dövlət-hüquq məsələlərinin səmərəli həllinə imkan yaratmaqla yanaşı yeni problemlərin müəyyənləşdirilməsinə də yol açır. Ümumiyyətlə, konkret-sosioloci metod müəyyən faktları öyrənmək əsasında konkret hadisələrin digər ictimai hadisələrlə əlaqədə tədqiq edilməsində ifadə olunur.

Qərarların qəbul edilməsinə qeyri-hüquqi faktorların təsiri, idarəçilik orqanlarında islahatların zəruriliyi, hüquq normalarının qeyri-təkmil olması, ayrı-ayrı orqanların fəaliyyətində çatışmazlıqlar və s. konkret ictimai-hüquqi problemlər konkret-sosioloci tədqiqatlar nəticəsində aşkarlanır və öyrənilir. Konkret-sosioloci metodun özünün tədqiqatlar aparmaq texnikası, yəni müşahidə, müsahibə, eksperiment, statistik məlumatların təhlili və s. bu kimi bir sıra üsulları var. Hüquqi məsələlərin həllində optimal qərarların qəbulu, sosial-hüquqi islahatlar sahəsində əsaslandırılmış proqnozların hazırlanması və bir çox digər ictimai-hüquqi əhəmiyyətli problemlərin həlli zamanı bu üsullardan istifadə olunur. Bu metod hazırlanan tövsiyələrdə bütün sosial faktorların-həm inkişafa əsas verən, həm də inkişafa mane olan hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsini, o cümlədən həmin tövsiyələrin özünün sosial əhəmiyyətliliyinin də düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir.

4. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində hüquqi biliklərin nisbətən müstəqil bir sahəsi kimi formalaşan müqayisəli hüquqşünaslıq **müqayisəli-hüquqi metodun** digər hüquq elmləri, o cümlədən, Hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə müqayisəli hüquqşünaslığın inkişafı və müqayisəli-hüquqi metodun tətbiqinin zəruriliyi məsələsinə toxunan məşhur alman hüquqşünası İerinq yazırdı ki, ümumiyyətlə, hüquq elminin degenerasiyası onu öz sərhədləri ilə məhdudlaşan dövlətlərin hüquqşünaslığı səviyyəsinə düşürmüşdür. Odur ki, hüquqşünaslıq elmində bu buxovlar qırılmalı və hüququn hər zaman universal olan xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməlidir. Bunun həyata keçirilməsi isə komparativ müqayisəli) hüququn müxtəlif formaları ilə mümkündür. Bununla, hüquqşünaslıqda həm də dəqiq metoda, geniş müşahidəyə və yetkin mühakimələrə əsaslanmaq imkanı yaranacaqdır. «Müqayisəli metodun növlərindən biri də tarixi-müqayisə metodudur. Tarixi müqayisə metodu dövlət və hüquq institutlarının, dövlət quruluş və idarəçilik formalarının, siyasi recimlərinin, hüququn müxtəlif sahələrinin və əhəmiyyətli qanunvericilik aktlarının müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində müqayisəsini nəzərdə tutur» (11, S.28).

Hüquq elmlərinin xüsusi metodu kimi çıxış edən müqayisəli-hüquqi metodun hal-hazırda Hüquq nəzəriyyəsinin metodologiyası üçün xüsusi əhəmiyyəti var.

Dövlət və hüquq sahəsində islahatların aparılması və onların təkmilləşdirilməsi üçün eyni bir dövrdə və ya müxtəlif dövrlərdə mövcud olan dövlət-hüquq hadisələrinin müqayisəsinin aparılması çox vacibdir. Həm ayrı-ayrı tarixi dövrlər, müxtəlif ölkələrin hüquqi sistemləri, həm də eyni bir dövlətin müxtəlif tarixi dövrlərində hüquqi, siyasi sistemi müqayisə edilə bilər. Belə olan halda obyektiv gerçəkliyin müəyyənləşməsi, öyrənilməsi üçün obyektin həm kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri, həm də nəzəri məsələləri və empirik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. M.Məlikova əsaslı olaraq yazır ki, xüsusi metod kimi müqayisəli-hüquqi metodun həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyəti böyükdür. Çünki bu metod, dövlət və hüquq təsisatlarını təkmilləşdirmək üçün tövsiyələr işləyib hazırlamağa, hüquqdakı boşluqları aradan qaldırmağa, bütövlükdə qanunvericiliyi təkmilləşdirməyə imkan verir.

Qanunların tətbiq edilməsi prosesində təcrübi işlər üçün də bu metodun rolu çox böyükdür.

Ümumiyyətlə, bütün xüsusi metodlar həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən əhəmiyyətlidir. Misal üçün, Hüquq nəzəriyyəsinin digər bir xüsusi metodu olan **formal-hüquqi metodun** köməyi ilə hüququn müxtəlif formaları və ya mənbələri, hüquqi aktlar, norma və institutlar, qanunvericilik texnikası təkmilləşdirilir, mövcud normativ-hüquqi material sistemləşdirilir, bir çox məsələlər barəsində praktiki tövsiyələr verilir. Formal-hüquqi metod, həm də əldə olunmuş bilikləri ümumiləşdirməyə, təfsir etməyə, təsnifləşdirməyə, sistemləşdirməyə və onları cəmiyyətə ötürməyə kömək edir.

N Ə T İ J Ə

«Bu və ya digər ictimai hadisəni elmi cəhətdən izah etmək üçün müəyyən tədqiqat metodundan istifadə etmək lazımdır. Elmin tədqiqat metodu elmin çıxış mövqeyidir, ümumən elmin predmetini təşkil üçün tətbiq olunan üsuldur» (3, S.11).

İndi daha aydın olur ki, dövlət və hüquq hadisələrinin dərk edilməsi prosesində sadəcə dialektikanın başlıca qaydaların anlanması kifayət deyil. Dialektikanın ümumi qanunları və kateqoriyalarını bilmədən başqa, ümumi və fərdi metodlar barədə biliklər də bizim üçün vacibdir. Fəlsəfi dünyagörüşün əsaslarının rolu böyük olsa da o, ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsinin hazırladığı ümumi metodoloji kateqoriya və prinsipləri əvəz etməkdə acizdir.

«Hüquq nəzəriyyəsi metodologiyası – fəlsəfi dünyagörüşü ilə şərtlənən müəyyən nəzəri prinsiplərin, kateqoriyaların, məntiqi üsulların və dövlət – hüquq hadisələrinin araşdırılmasında istifadə olunan xüsusi metodların cəmidir» (2, S.8). Biz hüquq nəzəriyyəsinin öz predmetinə daxil olan kateqoriyaların araşdırılmasında istifadə etdiyi metodların təsnifatın ümumiləşdirərək aşağıdakı təsnifatın verə bilərik.

- Ümumifəlsəfi;
- Ümum elmi.

- Xüsusi elmi metodlar (bəzən onların özü də iki yerə bölünür).

(2, S.8).

Belə məntiqi üsullardan bəzilərin konkret şərhini aşağıdakı formada verə bilərik.

Analiz – cismin, hadisənin onun öz əlamətlərinə, tərkib hissələrinə görə fikrən ayrılmasıdır.

Sintez predmetin əlamətlərinin biz bütövlükdə fikrən birləşdirilməsi və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməkdir.

Müqayisə – bir cisim və hadisəni başqaları ilə tutuşdurmaq, bu və digər münasibətdə aralarındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamaqdır.

Müərrədləşdirmə – (latınca abstracti - təcrid etmə) predmet və hadisələrin bir sıra əlamətlərinin digərlərindən ayrılması, təcrid olunması yolu ilə fikrən sadələşdirilməsidir. Bu prosesin nəticəsi anlayışların sinonimi kimi abstraksiya adlanır.

Ümumiləşdirmə – bu və digər ümumi əlamətlər arasındakı həmcins predmetlərin onların qruplarının fikrən birləşdirilməsidir. (14, s.133)

Sonda onu da qeyd edə bilərik ki, Hüquq nəzəriyyəsinin metodları bir-birilə əlaqəli şəkildə tətbiq olunur və son nəticədə nəzəri biliklərin əldə olunmasına, dövlət-hüquq hadisələrinin obyektiv gerçəkliyinin elmi-nəzəri dərkinə xidmət edir. Odur ki, tətbiq olunan hər bir metodun səmərəliliyi ondakı ervistik potensialdan istifadə edilməsində özünü göstərir. Bu, elmi biliklərin, nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsi, dərinləşdirilməsi deməkdir. Digər mühüm bir məsələ bu metodların düzgün uzlaşdırılması ilə bağlıdır. Çünki metodlar hər bir konkret halda müəyyən qaydada tətbiq olunmalıdır.